

УДК 37.013.73(09)

Галина Антонюк

РОЛЬ ОСТРОЗЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ В СТАНОВЛЕННІ РЕНЕСАНСНО-ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ XVI – ПОЧ. XVII ст.

Вдосконалення системи освіти і виховання підростаючого покоління в сучасних умовах є одним із першочергових завдань соціальної інфраструктури. Ефективність освітньої діяльності у багатьох ризах спрямовує тенденції у розвитку духовної культури суспільства, допомагає відродити і збагатити моральні ідеали і життєві пріоритети людини. У цьому контексті актуальним є вивчення багатого вітчизняного історико-педагогічного досвіду, адже з XIV ст. українські землі входили до складу інонаціональних утворень: Великого князівства Литовського, а з XVI ст. – Речі Посполитої. Перебування у складі чужих держав, а отже, і культур визначало орієнтацію вітчизняної культури на загальноєвропейські здобутки, а також висувало вимоги до збереження власної ідентичності.

З кінця XVI ст. на передній план виходить сформована на вітчизняному ґрунті ідеологія Реформації, актуальність якої у тогочасному культурному і духовному житті української спільноти пояснюється відповідністю цієї ідеології запитам і потребам суспільної практики. Реформаційний рух підтриманий шляхтою і деякими магнатами, що мали на меті використати його у протистоянні з католицькою Польщею. Не сприйнявши реформацію у її західноєвропейському варіанті, провідні українські культурні діячі використовували її надбання для відродження східного християнства, а також розробляли власні реформаційні ідеї на ґрунті східнослов'янських форм духовності [9, с. 130-134].

Розвиток течій ренесансного гуманізму і версій реформаційної ідеології у культурному просторі тогочасної України здійснювалися українськими книжниками, що групувалися навколо великих культурно-освітніх осередків.

Найбільшим і найвпливовішим серед усіх культурно-освітніх осередків, які діяли в Україні наприкінці XVI – початку XVII ст., був **Острозький**

культурно-освітній центр, заснований у 1576 р. князем Василем Острозьким [2, с. 115-120, 121-125; 3, с. 19-30; 4, с. 13-22; 5, с. 540; 9, с. 134].

Острозький культурно-освітній осередок складався з колегії – першої спроби створення школи вищого типу в східних слов'ян, друкарні та науково-літературного гуртка. Плідне співробітництво цих трьох його підрозділів, представлених викладачами колегії, книжниками науково-літературного гуртка і видавництва, очолюваного Іваном Федоровим, зумовило великий авторитет і популярність підготовленої та виданої в Острозі книжкової продукції.

Серед книжників Острозького культурно-освітнього центру такі діячі, як Кирило Лукарис, Никифор Парасхес, Клірик Острозький, Василь Суразький, Христофор Філарет, Даміан Наливайко, Кіпріян, Андрій Римша, більшою чи меншою мірою представляли українську течію реформаційної ідеології; Іов Княгиницький і, передусім, Іван Вишенський – ортодоксально-православний напрям; Симон Пекалід розробляв латиномовне відгалуження західноєвропейського ренесансного гуманізму [9, с. 142; 6, с. 121-151; 3, с. 31-46].

Більшість викладачів Острозької колегії та книжників науково-літературного гуртка і друкарні мали відповідну часові гуманістичну освіту, яку вони отримували або у відомих університетах Західної Європи, або в домашніх учителів. Першим ректором Острозької школи був визначний письменник-полеміст, культурний і освітній діяч XVI ст. Герасим Смотрицький [3, с. 39, 111-112; 6, с. 125-127; 9, с. 136]. В Острозькому науковому гуртку широко використовувався досвід діячів російської культури, передусім Максима Грека, залучали до співпраці діячів, обізнаних із греко-візантійською і східнослов'янською культурною спадщиною, таких як Іван Федоров, Андрій Курбський, Федір Касіянович та ін. Особливо варто наголосити на видавничій діяльності Острозького культурного центру. Тут видатний російський друкар Іван Федоров видав п'ять книг: Буквар 1578 р. [7, с. 187-188], Псалтир і Новий Завіт 1580 р., “Книжку собрание вещей нужнейших” 1580 р., “Хронологію” Андрія Римші 1581 р. та Острозьку Біблію 1580-1581 рр. Кожне з видань є цінною пам'яткою культури східнослов'янських народів, а Острозька Біблія представляє українську і російську стародруковану книжність як пам'ятку світового значення [9, с. 142].

Як зазначає сучасний вчений, дослідник історії Острозької колегії (надалі – Академії) Ігор Мицько, при повній втраті архіву Академії про її внутрішній устрій, систему і предмети викладання можна говорити лише на основі опосередкованих даних і на підставі вивчення аналогічних сучасних навчальних закладів [3, с. 24-25; 5, с. 540]. При організації школи, як і всього культурно-видавничого центру в Острозі, зразком стали, очевидно, приватні католицькі та протестантські освітні осередки Речі Посполитої та деякі за-

хідноєвропейські. В основу діяльності було покладено традиційне для середньовічної Європи, однак цілком нове для української шкільної практики вивчення семи “вільних наук”. Така програма складалася з “тривіуму” (граматика, риторика, діалектика) та “квадривіуму” (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Проте новозаснована школа докорінно відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових і середніх шкіл, насамперед своїм активним використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразно національним характером. Унікальність та оригінальність її виявилися і в тому, що відповідно до культурних і релігійних потреб України тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею “тримовного лицю” (тобто єврейсько-греко-латинського). Православний характер школи зумовив заміну іврити церковнослов’янською мовою [1, с. 8-12; 4, с. 14].

Західноєвропейська концепція єврейсько-греко-латинської освіти трансформувалася в Україні в концепцію грецько-латинсько-слов’янської тримовності. Ця трансформація відбувалася не просто, адже латинська мова в українській середньовічній культурній традиції сприймалася як “чужа”, власна культура усвідомлювалася як грецько-слов’янська. Але особливістю доби була взаємодія і взаємопроникнення “східних” і “західних”, “грецьких” і “латинських” чинників. Отже, поступово латинська мова і латиномовні твори стають складовою частиною української культури XVI–XVII ст. На думку Я. Ісаєвича, саме заснування Острозького колеґіуму як слов’яно-греко-латинського “засвідчило перехід до нового етапу культурного синтезу – усвідомленого прагнення поєднати слов’яно-грецьку спадщину з досягненнями “латинськими”, тобто з культурними надбаннями Західної і Центральної Європи” [1, с. 11].

Вивчення єврейської та грецької мов стало поширеним явищем у Європі XVI ст. Прямо чи опосередковано еразмівський тримовний лицей послужив прообразом школи в Острозі, що засвідчують книги, які передували виходові тут першої друкованої Біблії церковнослов’янською мовою (Острог, 1581). Греко-церковнослов’янський Буквар 1578 р. – це “елементарний підручник двох мов з острозької лінгвістичної тріади” [5, с. 541]. На його титулі декларується ідея “тримовної школи” [13, с. 199]).

Велика увага приділялася **вивченню церковнослов’янської мови**. Підготовка до публікації Біблії стимулювала вироблення певних сталих граматичних засад, ознайомлення з тогочасною європейською мовознавчою думкою. Отже, в Острозькій академії вперше серед українських шкіл викладання велось церковнослов’янською, грецькою та латинською мовами. Відповідно до вимог часу студенти могли знайомитись із основами права, зокрема церковного.

Починаючи з 1583 р., Острозьку школу часто називали “Академією”, зокрема так про неї писали фундаторка Галшка Острозька, ректор Герасим

Смотрицький, ідеологічний супротивник Іпатій Потій, укладач інвентарю міста 1620 р. та ін. [3, с. 25; 5, с. 542]. Але, як зазначає І. Мицько, вона була середнім навчальним закладом [4, с. 15; 5, с. 542]. Щоб отримати статус академії, необхідний був дозвіл короля (при апробації папи римського і сейму). Стосовно Острозької школи, антикатолицької за спрямуванням, це було неможливим, навіть враховуючи авторитет її засновника – князя К.-В. Острозького. До того ж, уже існуючі академії всіляко чинили опір виникненню нових шкіл. Однак формальна невизначеність статусу закладу, його приватний характер опосередковано сприяли виникненню вперше в Україні світської публічної школи, незалежної не лише від державних чинників і костельної ієрархії, але навіть від православної церкви. Викладачі школи, більшість її ректорів були світськими людьми. В Острозі “вперше було подолано монополію церкви в українській освіті” [4, с. 17].

Великого значення для розвитку освіти і науки мала Острозька бібліотека. У її створенні брали участь князь К. Острозький, вчителі та книжники Острозького центру, першодрукар Іван Федоров. В Острозькій бібліотечі були зібрані візантійська, давньоруська, кальвіністська, лютеранська, аріанська, а також близькосхідна богословська література грецького походження, західноєвропейські світські видання латинською мовою, а також книги з медицини, математики, астрономії, філософії, теології, твори античних авторів та ін. [9, с. 147-148].

Визначне місце у світоглядній системі острозьких книжників посідало обґрунтування необхідності розвитку старослов'янської мови. Її виняткове значення полягало, на їхню думку, в тому, що вона була “священою” мовою предків, мовою їхньої віри, вважалася гарантом самозбереження українського народу в умовах перебування у складі чужих держав, а отже, і культур. З метою піднесення авторитету старослов'янської мови острозькі діячі розгортають діяльність щодо доповнення і передруку старослов'янського Букваря, виданого у Львові 1574 р. Іваном Федоровим [7, с. 185]). Іван Федоров видрукував в Острозі після львівського наступний кириличний Буквар (1578 р.) [7, с. 186-187]. Від львівського видання він відрізнявся тим, що тексти подано у ньому двома мовами: слов'янською і грецькою (Буквар 1574 р. вміщує три кириличні абетки, грецька – відсутня). Доповнення Букваря грецькими і старослов'янськими текстами, а також трактатом болгарського письменника Х ст. Чорноризця Храбра “О письменах” підкреслювало рівноправне значення слов'янської традиції поруч із єврейською, грецькою і латинською для розвитку науки і культури. Це є свідченням того, що в Острозькій академії старослов'янській мові було відведене особливе місце. Її вперше було поставлено на науково-методичну основу. Адже підготовка до

друку Біблії вимагала вироблення сталих граматичних засад, ознайомлення з європейською мовознавчою наукою [4, с. 15].

Видатною пам'яткою культури східнослов'янських народів є видання 1581 р. Острозької Біблії (2003 р. здійснено перевидання Острозької Біблії у 77 томах [8]). Керівництво з її підготовки до друку здійснював Іван Федоров. Значний внесок зробив автор її передмови Герасим Смотрицький. У роботі над виданням брали участь діячі культурно-освітнього центру Василь Суразький, Тимофій Михайлович, можливо, Андрій Римша, вчені-греки. Вченими, що займалися підготовкою Біблії до друку, був використаний досвід, набутий острозькими книжниками у процесі філологічної та історичної критики текстів [9, с. 149]. Видання Біблії церковнослов'янською мовою враховувало інтереси всього слов'янського регіону і відображало перевагу церковнослов'янської мови в перекладі та публікації творів греко-візантійської літератури, що у XVI–XVII ст. мало велике значення.

Діяльність, розгорнута в Острозі з вивчення і піднесення ролі старослов'янської мови, була продовжена в школі Львівського братства. Учень Львівської братської школи відомий громадський і церковний діяч Лаврентій Зизаній видав у Вільно 1596 р. слов'янську граматику. Син Герасима Смотрицького й учень Острозького колегіуму Мелетій написав граматику старослов'янської мови і видав її 1619 р. у м. Єв'є (під Вільно). У роботі над “Грамацією” він використав як особистий мовознавчий досвід, так і лінгвістично-педагогічну практику своєї alma mater [9, с. 151; 4, с. 18]. Для окресленої епохи було характерне розуміння граматики у широкому сенсі. Оволодіння грамацією відкривало шлях до інших галузей знань і створювало передумови їх осягнення і розвитку. Лаврентій Зизаній у творі “Епіграма на граматику” висловлюється таким чином про цю галузь знання:

Ключем – бо есть, отворяючи всім ум,
к познанію в преправний разум.

По которой, власне, як по всході, поїде,

Каждий, если хочеть, всіх наук доїде [11, с. 82].

Серед пам'яток, які активно функціонували в Острозькому центрі, у тому числі як навчальні посібники, особливе місце належить “Трактату із логіки” І. Спангенберга [10, с. 142-169]. Цей трактат є перекладом-переробкою з латинської мови тієї частини діалектики, в якій викладено вчення про силогізми. Оригіналом для перекладу, здійсненого відомим російським політичним діячем і письменником-публіцистом князем Андрієм Курбським, був твір “Питання з циклу трьох наук, тобто питання граматики, риторики, діалектики, вибрані з книг найвченіших мужів нашого часу Іоанном Спангербергом для навчання молоді” (“Trivii erotemeta. Hoc est Grammaticae, Dialecticae,

Rhetoricae questiones. Ex doctriſſimorum noſtri ſeculi virorum libris, in puerorum uſum congeſtae, per Ioannem Spangerberg”), що видавався 1544 і 1552 pp. у Кракові, а 1560 р. – у Будишині [10, с. 164]. Переклад здійснено мовою, яка увібрала елементи староросійської, староукраїнської, літературно-писемних та української розмовної мов [18, с. 167]. Стаття “Отъ другіе діалектики Йоана Спаниньбергера о ſилогизме вытолковано”, що містила вчення про ſилогизми, була перекладена А. Курбським для потреб шкільної освіти як додаток використовуваної в Острозі “Діалектики” Іоанна Дамаскіна, де питанню про ſилогизми було приділено недостатньо уваги [10, с. 162-164]. Підготовка А. Курбським навчального посібника з логіки, а також вивчення цієї дисципліни учнями Острозького колегіуму мали суттєве значення для розвитку освіти і наукового знання в Україні. Мова йде про оволодіння навиками понятійного мислення, формування раціоналістичних засад пізнання, що мало місце у західноєвропейській системі освіти. Більшість острозьких книжників підтримували вітчизняну русько-візантійську традицію, якій був притаманний інтуїтивізм і містицизм у сприйнятті явищ навколишньої дійсності; культура раціоналістичного мислення, що опиралася на поняття, судження й умовиводи була для них явищем маловідомим. Однак вчені Острозького центру розуміли значення “зовнішнього”, “тілесного”, тобто дискурсивного розуму для самореалізації та самоутвердження людини у її земному житті, для розвитку освіти та поширення світських наук [9, с. 153].

Досліджуючи гуманістичні ідеї XVI – XVIII ст., важливо розглянути поетичну спадщину острозьких книжників, що мислили переважно у руслі давньоруської та візантійської традицій. Домінантою гуманістичного світогляду була ідея людини, цінність якої вже в ту епоху визначалась індивідуальними рисами, добродесністю, фізичною та моральною довершеністю. Піднесення ролі індивідуальних рис людини, властиве ранньогуманістичному періоду розвитку культури України, знайшло продовження в острозьких літераторів. Значне місце у їхньому доробку займало уславлення окремих осіб та їх вчинків (панегіричні твори). Відомими є низка поетичних творів, написаних на гербі засновника Острозького центру князя Костянтина Острозького. Авторами посвяти на честь князя були Даміан Наливайко (твір “На герб яснеосвещеного княжати Костентина Костентиновича, княжати Острозького” [13, с. 514-516], Герасим Смотрицький (твір “На герб князів Острозьких” [12, с. 252-253]. Поетичні твори Герасима Смотрицького на честь Острозьких були, як зазначає В. Микитась, “певною мірою програмними – вони поклали початок друкованої геральдичній поезії на Україні та Білорусії” [13, с. 25-26]. Жанр панегіричної поезії, започаткований в Острозі, продовжував розвиватися і після занепаду Острозького центру. Крашчими зразками є “Вірші на

жалосний погреб П. Сагайдачного”, (автор Касян Сакович, [11, с. 231-266], а також твори, присвячені Петру Могилі (наприклад, твір Софронія Почаського “ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ”, який ушляхляє Петра Могилу як засновника Лаврської школи та покровителя наук [14, с. 239-256]).

У поезії острозьких книжників висловлюється гуманістична ідея, згідно з якою одним із найбільш гідних засобів виявлення божественної суті є здійснення людиною свого земного призначення з максимальною реалізацією її фізичних і творчих можливостей, здобуття прижиттєвої слави впродовж земного життя. Не менш важливе значення мала і трансформована на вітчизняному ґрунті ренесансна ідея добродетності (virtus). У поняття добродетності острозькі діячі вкладали цілісність характеру, прагнення здобути особисту славу, мужність, талант, спрямований на досягнення визначних цілей (благо рідного краю, турбота про розвиток культури й освіти, шанування віри предків тощо). У творі “На герб князів Острозьких” Г. Смотрицький прославляє військові подвиги князя, який чесно і відважно захищав державу від ворогів: “Но яко достоїн діятель своєю заплати, не щадяще здоров’я нікогої утрати, Кріпко побіждав різних супостат полки і розганяв с корони драпіжнїя волки” [12, с. 252]. На думку Г. Смотрицького, енергія такого державного мужа, як князь Острозький, має бути спрямована не лише на військову славу, але і на просвітницьку діяльність, на захист своєї віри: “Отсїкай, Константине, мрак ідоляскїя лєстї, хоцет-бо бог всім чоловіком ся спастї, І отгоняй єретиков полки умовреднїя, приїдоша-бо в мир волки нещаднїя . . .” [12, с. 252]. Г. Смотрицький розвиває думку про те, що досягти вищого блага можливо не тільки і не стільки завдяки заглибленню в себе і віддаленню від світу (І. Вишенський), а завдяки добродетності як діяльного земного самоутвердження, здобуття прижиттєвої слави, а отже, перетворенням себе у “нову” людину шляхом активної діяльності. У вірші “До читателя” [12, с. 254-255] Г. Смотрицький порівнює князя з такими діячами давньоруської історії, як Володимир Святославович, Ярослав Мудрий: “Владимир-бо свой народ крещенїем просвітїв, Константин же благоразумїя писанїем освїтїв”; “Єрослав зиданїем церковним Кїєв і Чернїгов украсї, Константин же єдїну соборную церков писанїем возвисї”. Отже, у зображенні Г. Смотрицьким минулих і сучасних йому історичних подій прослідковується прагнення автора розглядати історію у руслі ідей ренесансного гуманізму. Згідно з останнім, історія вважається не результатом божого провидіння, а результатом діянь видатних осіб, покликаних працювати на конкретні практичні цілі. Це було відродженням давньоруської традиції виходу за межі провіденціалізму – пошуку причин історичних подій у діях самих учасників цих подій.

Отже, в Острозькому культурно-освітньому центрі чітко прослідковуються ренесансно-гуманістичні ідеї. Ренесансно-гуманістичні ідеї у цьому центрі фор-

муються на ґрунті двох традицій: західноєвропейської та візантійської. У діячів центру, що розвивали гуманістичні ідеї на основі цих традицій, були свої системи цінностей, свої історико-культурні ідеали. Об'єднували вітчизняних мислителів інтерес до минулого, відкриття історичного часу, вихід за межі провіденціалізму, створення нового ідеалу людської особистості. Співпраця в одному осередку сприяла їх інтенсивному збагаченню, вказувала їм шлях третього розвитку культури на основі синтезу здобутків східного і західного типів. Прикладом такого синтезу може бути Острозька слов'яно-греко-латинська академія (школа). В Острозькій школі вперше в українській освіті було досягнуто компромісу між східнослов'янськими освітніми традиціями і “західною” наукою. Модель “прозахідної” школи втілюється у наступний час у діяльності братських шкіл і Києво-Могилянській академії. Науково-освітня діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії та літературна спадщина її діячів заслуговують на те, щоб бути переосмисленими і творчо використаними в умовах сьогодення.

1. *Ісаєвич Я.* “Luceum Trilingue”: концепція гуманістичної школи в Європі / *Я. Ісаєвич* // Острозька давнина. — 1995. — Вип. 1. — С. 8—12.
2. *Литвинов В. Д.* Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI—початок XVII ст. Історико-філософський нарис / *В. Д. Литвинов*. — Київ : Наук. думка, 2008. — 527 с.
3. *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576- 1636) / *І. Мицько* / Відп. ред. *Я. Д. Ісаєвич*; АН УРСР, Ін-т сусп. наук. — Київ : Наук. думка, 1990. — 192 с.
4. *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія / *І. Мицько* // Острозька давнина : Досл. і матеріали. — Львів, 1995. — С. 13—22.
5. *Мицько І. З.* Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія / *І. З. Мицько* // Історія української культури у п'яти томах. — Том 2. Українська культура XIII—першої половини XVII ст. — Київ : Наук. думка, 2001. — с. 531—549.
6. *Огородник І. В.* Історія філософської думки в Україні : Курс лекцій / *І. В. Огородник, В. В. Огородник*. — Київ : Вища школа, 1999. — 543 с.
7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (С древнейших времен до конца XVIII в.) : монография / Ред. *Э. Д. Днепров*. — М. : Педагогика, 1989. — 479 с.
8. Острозька Біблія / Опрацював та приг. до друку ермнх. архим. др. Рафаїл (Роман Торко-няк) — Львів. Магістр 2003. Т.І. Бутя. Перевидання Острозької Біблії з 1581 р. б. — 2003).
9. *Стратій Я. М.* Розвиток ідей ренесансно-гуманістичного напрямку книжниками Острозького культурно-освітнього центру / *Я. М. Стратій, В. М. Нічик, Литвинов В. Д.* // Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI—початок XVII ст.). Відп. ред. *В. С. Горський*; АН УРСР. Ін-т філософії. — К. : Наук. думка, 1990. — 384 с.
10. Трактат із Логіки Й. Спанбергера у перекладі А. М. Курбського (Діалектика) // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI—початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / редкол. : *В. І. Шинкарук* та ін. — К. : Наук. думка, 1988. — 568 с.
11. Українські гуманісти епохи Відродження : Антологія у 2-х частинах. — Част. 2. — Київ “Наук. думка. Основи” 1995. — 431 с.
12. Українська поезія XVI ст. / Редкол. : *О. Є. Засенко* та ін.; Упорядн., вст. ст. та прим. *В. В. Яременка*. Київ. Рад. письменник. 1987. — 287 с

13. Українська література XIV – XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / Автор вст. ст. і ред. тому *В. Л. Микитась*. — Київ : Наук. думка, 1988. — 598 с.
14. Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упорядн. приміт. і вст. ст. *В. І. Крекотня*; Ред. тому *О. В. Мишанич*. — К. : Наук. думка, 1987. — 608 с.

Стаття надійшла до редакції

Г. Антонюк

Роль Острожского культурного центра в становлении ренессансно-гуманистических идей в образовании Украины XVI – нач. XVII в.

На примере Острожского культурно-просветительского центра прослеживается формирование ренессансно-гуманистических идей в образовании Украины проанализировано образовательную практику Острожской школы как синтез западной и восточной моделей просвещения, охарактеризовано переводческую и литературную деятельность острожских учёных-книжников, их вклад в развитие украинской культуры.

Ключевые слова: Острожский культурно-просветительский центр, ренессансно-гуманистические идеи, русско-византийское образование, западноевропейская образовательная традиция, литературная и издательская деятельность.

Н. Antoniuk

The Role of Ostroh Cultural Center in the Development of Renaissance Humanistic Ideas in Education of Ukraine in XVI – Early XVII Centuries

The author traces the formation of Renaissance humanistic ideas in the field of education in Ukraine on the example of Ostroh cultural and educational center. The article analyzes Educational practice of Osroh school as a synthesis of Western and Eastern models of education; characterises translational and literary activities of Ostroh scholars and their contribution to the development of Ukrainian culture.

Key words: Ostroh cultural and educational center, Renaissance humanistic ideas, Russian-Byzantine education, Western European educational tradition, literature and publishing activity.

Рецензент – доктор педагогічних наук,
професор Г. П. Васянович